

From
the People of Japan

Подолання бар'єрів на шляху розвитку бізнесу на Донбасі: огляд ситуації та ключові рекомендації

Київ, 2016

Публікація «Подолання бар'єрів на шляху розвитку бізнесу на Донбасі: огляд ситуації та ключові рекомендації» висвітлює соціально-економічну ситуацію у Донецькій та Луганській областях станом на квітень 2016 року. Для розвитку бізнесу у східних областях України необхідно враховувати експертну думку щодо поточних економічних тенденцій, існуючих проблем та перешкод на шляху розвитку бізнесу, напрямів його подальшого розвитку, ключових рекомендацій щодо усунення існуючих бар'єрів тощо. Публікація базується на результатах дослідження, проведеного в рамках проекту «Економічне та соціальне відновлення Донбасу», що реалізується Програмою розвитку ООН в Україні за фінансової підтримки Уряду Японії. Виконавцем дослідження є компанія «Міжнародна Маркетингова Група України».

Публікація стане у нагоді урядовцям, фахівцям центральних, обласних та місцевих органів виконавчої влади, науковцям, представникам громадських організацій, усім, кого цікавлять питання економічного розвитку Донбасу.

**From
the People of Japan**

Програма розвитку ООН в Україні
Кловський узвіз, 1, Київ, 01021, Україна
Тел.: 0 (44) 253 93 63, факс: 0 (44) 253 26 07
www.ua.undp.org
www.facebook.com/UNDPUkraine

Цю публікацію підготовлено за сприяння Програми Розвитку ООН в Україні в рамках проекту «Економічне та соціальне відновлення Донбасу». Думки, висновки чи рекомендації належать авторам та упорядникам цього видання і не обов'язково відображають погляди Програми ООН та Уряду Японії.

При використанні матеріалів посилання на джерело обов'язкове.

Зміст

Перелік скорочень.....	5
Передмова.....	6
Розділ 1. Передумови виникнення бар'єрів на шляху ведення бізнесу	7
Розділ 2. Особливості ведення бізнесу на підконтрольних уряду територіях Донецької та Луганської областей.....	12
Розділ 3. Рекомендації щодо подолання бар'єрів на шляху розвитку бізнесу та створення нових робочих місць.....	18
Додатки.	22
Методологічні пояснення.	22
Додаток 1: Звіт про проведення круглого столу у Краматорську.....	23
Додаток 2: Звіт про проведення круглого столу в Сєвєродонецьку	26
Додаток 3: Звіт про опитування представників малого та середнього бізнесу та експертів у Донецькій та Луганській областях	29
Додаток 4: Анкета для опитування експертів	31
Додаток 5: Анкета для опитування представників МСБ.....	34
Джерела інформації	37

Перелік скорочень

ВПО	Внутрішньо переміщена особа
ДФС	Державна фіскальна служба
ЄБРР	Європейський банк реконструкції та розвитку
ЄС	Європейський Союз
ЄСВ	Єдиний соціальний внесок
КМУ	Кабінет Міністрів України
МВС	Міністерство внутрішніх справ України
МЕРТ	Міністерство економічного розвитку і торгівлі України
МЗС	Міністерство закордонних справ України
ММГ	Міжнародна Маркетингова Група
МСБ	Малий і середній бізнес
МСП	Мале та середнє підприємництво
ОДА	Обласна державна адміністрація
ПДВ	Податок на додану вартість
ПРООН	Програма розвитку ООН
РФ	Російська Федерація
СЕЗ	Спеціальна економічна зона
СІРЕ	Центр міжнародного приватного підприємництва (Centre for International Private Enterprise)
ТПП	Торгово-промислова палата
ФОП	Фізична особа-підприємець
ЦНАП	Центр надання адміністративних послуг

Передмова

На сучасному етапі розвитку України ключовим викликом є різке погіршення соціально-економічного стану східних регіонів України, що відбулось внаслідок військового конфлікту.

Проблеми, що перешкоджають соціально-економічному розвитку Донецької та Луганської областей: спад виробництва, масове згорання малого і середнього бізнесу, широкомасштабне скорочення робочих місць; економічний занепад та зростання безробіття внаслідок закриття підприємств, розриву економічних зв'язків, розпаду трудових колективів, фізичного знищення виробничих потужностей; руйнування житлового фонду, соціальної інфраструктури та систем життєзабезпечення; втрата населенням житла і майна, ускладнення забезпечення населення східних регіонів необхідними комунальними послугами, медичним забезпеченням, соціальними та освітніми послугами; руйнування фінансової, банківської сфери, транспортної інфраструктури та систем зв'язку та комунікацій; низький зовнішній та внутрішній попит унаслідок гальмування економічного зростання; зниження купівельної спроможності населення внаслідок зменшення реальних доходів; зниження якості життя у громадах східних регіонів, зростання чисельності внутрішньо переміщених осіб (ВПО) у громадах східних регіонів; різке погіршення стану навколишнього природного середовища, ускладнення екологічної ситуації у східних регіонах, неефективна інформаційна політика тощо.

Повноцінне використання можливостей МСБ є не тільки економічним, але і соціальним завданням державної політики. Його вирішення сприятиме збільшенню частки інноваційної продукції та створенню нових робочих місць. Завдання розвитку бізнесу та стимулювання створення нових робочих місць у Донецькій та Луганській областях має

передбачати: полегшення доступу представників МСБ регіону до фінансових ресурсів (наприклад, шляхом часткової компенсації відсоткової ставки за кредитами, стимулювання фінансових установ до співробітництва з МСБ Донбасу, виділення субвенцій тощо); інформаційну підтримку підприємців регіону щодо умов створення та розвитку бізнесу, доступу до актуальної інформації про ринки, потенційних споживачів та партнерів; налагодження співробітництва з бізнесом з інших регіонів України та зарубіжжя через створення національних та міжнародних програм співпраці; спільні ініціативи між підприємцями Донецької та Луганської областей і підприємцями інших регіонів, налагодження співробітництва та партнерства між представниками бізнесу; відновлення транспортної інфраструктури та сполучення даного регіону з іншими областями України; підвищення якості надання адміністративних послуг представникам МСБ, спрощення процедури оформлення дозвільних документів для бізнесу; стимулювання використання сучасних технологій підприємствами регіону.

Відновлення економічного зростання має базуватися на засадах сталого розвитку, тобто охоплювати економічний, соціальний та екологічний виміри розвитку.

Розділ 1. Передумови виникнення бар'єрів на шляху ведення бізнесу

Передумови виникнення бар'єрів на шляху ведення бізнесу у Донецькій та Луганській областях можна поділити на дві групи: системні, які діють на національному рівні, та локальні, які мають регіональну специфіку. До системних проблем можна віднести такі: несприятливі загальні умови функціонування МСБ (неефективне регулювання бізнес-середовища; недостатній рівень захисту прав власності та конкуренції; обмеженість доступу суб'єктів малого та середнього підприємництва до фінансових, майнових, природних ресурсів; обмежений доступ МСБ на зовнішні ринки; відсутність системи розвитку підприємницької компетенції та навичок) та низька ефективність державної політики, спрямованої на розвиток МСБ (нерозвиненість інститутів державної підтримки МСБ на центральному та місцевому рівнях; недостатнє реагування органів державної влади на потреби МСБ тощо). Для розв'язання загальнонаціональних проблем необхідна і координація зусиль органів державної влади всіх рівнів, і активне залучення об'єднань підприємців, і суспільна підтримка.

Передумови виникнення бар'єрів на шляху ведення бізнесу у Донецькій та Луганській областях, що мають локальний характер, склались внаслідок дії як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Ще до початку конфлікту Донецька та Луганська області стикалися із суттєвими довготерміновими викликами, пов'язаними із застарілою структурою економіки. Протягом тривалого часу підприємства галузі важкої промисловості, що сконцентровані у цих областях, скорочували обсяги виробництва. До 2014 року у структурі економіки України Донецька та Луганська області були найбільшими за своїм потенціалом: у загальному обсязі валового регіонального продукту (ВРП) частка Донецької області в 2012 році складала 11,7%, Луганської – 4%; частка

в експорті продукції – відповідно 19,6% та 5,6%; частка зайнятого населення – відповідно 9,7% та 4,9% від загального показника по Україні. У Донецькій області на початок 2014 року функціонувало 93,6 тис. юридичних осіб, у Луганській області – 44,7 тис. Значна кількість з них відносилася до групи великих підприємств, переважно у таких галузях: вугледобувна, енергетична, металургійна, коксохімічна, хімічна та машинобудівна промисловість. Наразі східні області країни втратили значну частку людських та матеріальних ресурсів. За офіційними статистичними даними, обсяги промислової продукції зменшились у 2014 році у Донецькій області на 31,5%, у Луганській – на 42,0%, а у 2015 році – на 34,6% та 66% відповідно.

Кількість функціонуючих юридичних осіб станом на початок 2014 року:

93,6 тис. осіб

Донецька область

44,7 тис. осіб

Луганська область

Зменшення обсягів промислової продукції у 2014 та 2015 роках:

- ▼ **31,5 %** 2014 Донецька область
- ▼ **34,6 %** 2015
- ▼ **42,0 %** 2014 Луганська область
- ▼ **66,0 %** 2015

Виникнення збройного конфлікту на сході України погіршило ситуацію, що негативно вплинуло на життєдіяльність мільйонів людей та уповільнило темпи розвитку країни у цілому. Значних обсягів руйнувань зазнали об'єкти виробничої, транспортної та соціальної інфраструктури у Донецькій та Луганській області, посилились екологічні ризики. Суттєво змінився стан економіки цих регіонів, на які припадало приблизно четверта частина обсягу промислового виробництва та така ж доля експорту України.

Спад виробництва та масове згорання малого і середнього бізнесу призвели до широкомасштабного скорочення робочих місць. Проте тенденція скорочення бізнесу у Донецькій та Луганській областях почала викликати занепокоєння ще задовго до збройного конфлікту на території Донбасу.

Скорочення кількості економічно активного населення станом на вересень 2015 року порівняно з 2014 роком:

▼ **55 %** Донецька область

▼ **53 %** Луганська область

Скорочення реальної заробітної плати протягом 2015 року порівняно з 2014 роком:

▼ **10 %**
Донецька область

▼ **28 %**
Луганська область

Загальні проблеми із веденням бізнесу в Донецькій та Луганській областях, про які свідчать відсутність інвестицій, високий рівень безробіття, скорочення промислового виробництва тощо, значно ускладнилися наслідками збройного конфлікту у регіоні. Кількість економічно активного населення у регіоні значно скоротилася. Так, у Донецькій області станом на вересень 2015 року вона зменшилася на 55% порівняно з 2014 роком, а порівняно з 2010 роком – на 59%. У Луганській області станом на вересень 2015 року відбулося скорочення на 63% порівняно з 2014 роком та на 66,5% порівняно з 2010 роком.

Реальна заробітна плата у Донецькій області протягом 2015 року скоротилася на 10% порівняно з 2014 роком, у Луганській – на 28% відповідно. У 2014 році це скорочення у Донецькій області склало 11% порівняно з 2013 роком, у Луганській – майже 14%. Капітальні інвестиції у січні-вересні 2015 року скоротилися на 53% (порівняно з відповідним періодом попереднього року) у Донецькій області, у Луганській – на 71%.

Велика кількість промислових підприємств та шахт, які забезпечували зайнятість місцевого населення, наразі знаходяться на непідконтрольних уряду територіях, зруйновані або призупинили свою діяльність, що спричинило різке підвищення рівня безробіття в регіоні. У Донецькій області рівень безробіття, визначений за методологією Міжнародної організації праці, за період січень-вересень 2015 року склав 13,6% (11% у 2014 році, 8,4% – у 2010 році), у Луганській області – 15,4% відповідно (11,8% у 2014 році, 7,2% – у 2010 році). За даними Державної служби статистики України, обсяги виробництва промислової продукції у Донецькій області у 2015 році скоротилися на 35% порівняно з 2014 роком, у Луганській – на 66%. Декілька великих металургійних та машинобудівних підприємств (Алчевський меткомбінат, Стаханівський завод феросплавів, Луганський трубний завод, «Луганськтепловоз», «Трансмаш»), що залишилися на непідконтрольній

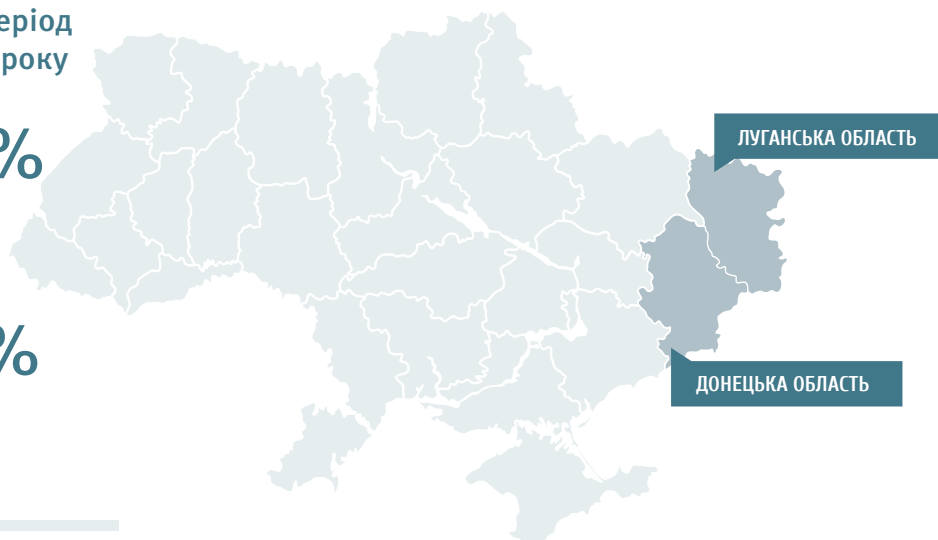
Рівень бізробіття за період
січень-вересень 2015 року

▼ **13,6 %**

Донецька область

▼ **15,4 %**

Луганська область

Скорочення капітальних
інвестицій у січні-вересні 2015
року порівняно з аналогічним
періодом 2014 року:

▼ **10 %** Донецька область

▼ **28 %** Луганська область

Обсяги виробництва
промислової продукції у 2015 року
скоротилися:

▼ **35 %** Донецька область

▼ **66 %** Луганська область

уряду території, припинили виробництво або суттєво обмежили його обсяги.

Основні економічні показники, які відображають стан економіки регіону в цілому та стан розвитку бізнесу зокрема, мають негативну тенденцію: значно знизилася кількість економічно активного населення, зростає рівень безробіття, знижуються обсяги виробництва промислової продукції. Ці та інші чинники, а також особливості ведення бізнесу у Донецькій та Луганській областях, які існують на даний час, призвели до виникнення бар'єрів розвитку бізнесу та створення робочих місць на Донбасі.

Таким чином, загальні чинники ускладнення ведення бізнесу, які діяли на національному рівні протягом минулих років, разом з регіональними особливостями проблем та різким одночасним погіршенням економічної ситуації, пов'язаним з наслідками збройного конфлікту, призвели до виник-

нення специфічних бар'єрів розвитку бізнесу та перешкод для створення робочих місць на Донбасі.

Наразі можна виокремити такі передумови ускладнення ведення бізнесу, перешкод на шляху збереження робочих місць та створення нових: економічний занепад та зростання безробіття внаслідок закриття підприємств, розриву економічних зв'язків, розпаду трудових колективів, фізичного знищення виробничих потужностей; руйнування фінансової, банківської сфери, транспортної інфраструктури та систем зв'язку й комунікацій; низький зовнішній та внутрішній попит; зниження купівельної спроможності населення внаслідок зменшення реальних доходів; руйнування внаслідок військового конфлікту житлового фонду, соціальної інфраструктури та систем життєзабезпечення; ускладнення забезпечення необхідними комунальними послугами, медичним забезпеченням, соціальними та освітніми послугами тощо.

Сучасні особливості ведення бізнесу на підконтрольних уряду територіях Донецької та Луганської областей

Серед основних особливостей ведення бізнесу на Донбасі можна виділити такі:

1.

ЗНАЧНЕ СКОРОЧЕННЯ КІЛЬКОСТІ ЕКОНОМІЧНО АКТИВНОГО НАСЕЛЕННЯ У РЕГІОНІ;

4.

СКОРОЧЕННЯ РЕАЛЬНИХ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ ТА ЙОГО СХИЛЬНІСТЬ ДО ЗАОЩАДЖЕНЬ;

2.

РІЗКЕ СКОРОЧЕННЯ КІЛЬКОСТІ РОБОЧИХ МІСЦЬ І ВИСОКИЙ РІВЕНЬ БЕЗРОБІТТЯ;

5.

ЗНАЧНИЙ РІВЕНЬ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ЩОДО ПЕРСПЕКТИВ РОЗВИТКУ РЕГІОНУ В ЦІЛОМУ ТА ПІДПРИЄМНИЦТВА ЗОКРЕМА, НЕГАТИВНИЙ ВПЛИВ ЦЬОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ НА ЕКОНОМІЧНУ АКТИВНІСТЬ ПІДПРИЄМЦІВ ТОЩО.

3.

ОБМЕЖЕНІСТЬ СПІВПРАЦІ ТА ВЗАЄМОДІЇ ЗІ СПОЖИВАЧАМИ ТА ПОСТАЧАЛЬНИКАМИ З ІНШИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ;

Значна частка працездатного населення Донбасу до конфлікту була зайнята на підприємствах видобувної та обробної галузей, які на даний час не функціонують або знаходяться на непідконтрольній уряду території у зв'язку зі збройним конфліктом. Наразі посилюється тенденція відтоку робочої сили (так, ще до конфлікту багато мешканців регіону через низький попит на робочу силу в регіоні їздили на заробітки до Російської Федерації, молодь виїздила та продовжує виїжджати на навчання та працевлаштування в інші (більш перспективні) регіони України). Таким чином, проблема створення нових робочих місць існувала ще до ескалації збройного конфлікту, а нині лише загострилася у зв'язку з вимушеним переселенням частки населення, руйнуванням інфраструктури регіону та втратою контролю над значною частиною підприємств.

Відновлення та розвиток бізнесу в Донецькій та Луганській областях також ускладнюється втратою майна та документів підприємцями, які переселилися з непідконтрольних уряду територій та намагаються налагодити підприємницьку діяльність.

Однією з особливостей ведення бізнесу в регіоні є обмеженість взаємодії зі споживачами та постачальниками товарів та послуг з інших областей України. Значну роль у цьому відіграє недовіра до місцевих підприємців зі сторони потенційних бізнес-партнерів. Така недовіра обумовлюється ризиками збільшення термінів доставки, затримок або відсутності платежів, що пов'язано із близькістю розташування підприємств до зони збройного конфлікту.

Значно стримують розвиток підприємництва низькі доходи та схильність до заощаджень грошових коштів місцевого населення. Близьке розташування зони бойових дій та

пов'язані з цим ризики змушують місцевих жителів заощаджувати кошти, витрачаючи їх лише на продукти першої необхідності. Населення загалом, та підприємці зокрема, не мають чіткого уявлення щодо перспектив розвитку регіону. Така ситуація багато в чому виникає через низьку поінформованість місцевого населення щодо майбутнього розвитку регіону та можливих позитивних змін. Це і викликає невпевненість потенційних та діючих підприємців у конкурентоздатності виробленої продукції, а у населення – бажання заощаджувати.

Стабільному веденню бізнесу у східних областях України перешкоджає брак доступу до фінансових ресурсів та відсутність налагодженого механізму отримання кредитів від фінансових установ. Сучасним викликом є низька інституційна спроможність державних установ, що відповідають за надання адміністративних послуг для бізнесу, ефективно виконувати свої функції (недостатня кількість та низький професійний рівень деяких співробітників, недосконалість процедур та процесів, незадовільний стан матеріально-технічної бази тощо). Специфічною особливістю є обмежений доступ до бізнес-послуг у регіоні. Торгово-промислові палати та бізнес-асоціації, які на даний момент діють на території регіону, проводять певні заходи для сприяння розвитку бізнесу (семінари, тренінги), однак їх послуги не забезпечують належний рівень інформування представників МСБ та прискорення розвитку бізнесу на підконтрольних територіях. Консалтингові, інжинірингові та інші компанії, що надавали високоякісні професійні послуги для бізнесу, здебільшого залишили регіон. Також ведення бізнесу відбувається в умовах низької пропозиції кваліфікованої робочої сили, передусім у Луганській області, через відтік робочої сили в інші регіони України та за кордон.

Розділ 2. Опис ключових бар'єрів на шляху розвитку бізнесу та створення нових робочих місць

НЕСПРИЯТЛИВА ЕКОНОМІЧНА СИТУАЦІЯ

Однією з основних перешкод для ведення бізнесу у країні в цілому, та у Донецькій та Луганській областях зокрема, є несприятлива економічна ситуація. За підсумками 2015 року відзначається макроекономічна нестабільність та зменшення внутрішнього попиту в зв'язку зі зниженням доходів населення. Так, індекс інфляції склав 143% (грудень до грудня попереднього року), індекс річної реальної заробітної плати у грудні 2015 року склав 115,2%. Також ситуацію ускладнила нестабільність національної валюти (обмінний курс протягом 2015 року коливався в межах 16-32 гривень за долар).

НЕСПРИЯТЛИВИЙ БІЗНЕС-КЛІМАТ У КРАЇНІ

Додатковою перешкодою на шляху ведення бізнесу є несприятливий бізнес-клімат у країні загалом, що проявляється в надмірному втручанні державних органів у господарську діяльність підприємств, високому податковому тиску, відсутності доступу до правосуддя.

БЛИЗЬКІСТЬ ДО ЗОНИ КОНФЛІКТУ ТА ВІДПОВІДНІ РИЗИКИ

Регіональна специфіка проблем на шляху розвитку бізнесу в Донецькій та Луганській областях зумовлена їх близькістю до зони конфлікту та відповідними ризиками, пов'язаними із можливістю подальшого розширення зони конфлікту.

На економічну активність підприємців у регіоні впливає невизначеність майбутнього розвитку регіону, а саме: відсутність чіткого бачення майбутнього та стратегії розвитку регіону, розробленої органами влади спільно з приватним сектором та громадянським суспільством. За експертною оцінкою, наявна стратегія розвитку регіону до 2020 року є декларативною, вона не містить цільових кількісних показників та механізму реалізації цілей. Відсутність чітких стратегічних напрямів розвитку регіону ускладнює процеси планування розвитку переважної більшості підприємств регіону¹. Це, зокрема, є причиною переведення роботи підприємств у інші регіони (наприклад, у Львівську область, де частково компенсують витрати на перевезення бізнесу), у яких планування економічного розвитку регіону налагоджена краще та сприяє веденню бізнесу.

Також веденню бізнесу в регіоні стають на заваді такі чинники: *зруйнована інфраструктура та виробничі потужності, недовіра до підприємців із Донецької та Луганської областей у підприємців з інших частин країни, існування блокувань т.з. третьої лінії, що обумовлює затримку у перевезенні вантажів тощо.*

¹ Вказаний недолік було частково подолано: упродовж 2015 року експерти ПРООН разом з партнерами здійснили експертні обговорення стратегій розвитку обох областей та розробили рекомендації щодо їхнього оновлення.

Наразі існують такі 10 основних бар'єрів на шляху розвитку підприємництва та створення нових робочих місць:

1.	ОБМЕЖЕНИЙ ДОСТУП ДО ФІНАНСОВИХ РЕСУРСІВ	6.	ОБМЕЖЕНИЙ ДОСТУП ДО ЗНАТЬ ПРО ЗАСНУВАННЯ ТА ВЕДЕННЯ БІЗНЕСУ
2.	ОБМЕЖЕНИЙ ДОСТУП ДО РИНКІВ	7.	ОБМЕЖЕНИЙ ДОСТУП ДО ЕНЕРГОПОСТАЧАННЯ ТА ЙОГО ВИСОКА ВАРТІСТЬ
3.	ТРАНСПОРТНО-ЛОГІСТИЧНІ ОБМЕЖЕННЯ: УСКЛАДНЕНЕ ПЕРЕМІЩЕННЯ ЛЮДЕЙ ТА ТРАНСПОРТУВАННЯ ВАНТАЖІВ ТЕРИТОРІЮ РЕГІОНУ;	8.	ОБМЕЖЕНИЙ ДОСТУП ДО СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЙ
4.	ОБМЕЖЕНИЙ ДОСТУП ДО ЯКІСНИХ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ	9.	ОБМЕЖЕНІ МОЖЛИВОСТІ ЗАЛУЧЕННЯ КВАЛІФІКОВАНОЇ РОБОЧОЇ СИЛИ
5.	ОБМЕЖЕНИЙ ДОСТУП ДО ЯКІСНИХ БІЗНЕС- ПОСЛУГ	10.	ОБМЕЖЕНІ МОЖЛИВОСТІ СПІВПРАЦІ З БІЗНЕСОМ З ІНШИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Основні характеристики бар'єрів на шляху розвитку бізнесу

1. Обмежений доступ до фінансових ресурсів

Одним з ключових бар'єрів на шляху розвитку підприємництва та створення нових робочих місць у Донецькій та Луганській областях є брак доступу до фінансових ресурсів для відновлення бізнесу та відсутність налагодженого механізму отримання кредитів від фінансових установ. Підприємці та експерти зазначили відсутність можливості використання позикового капіталу через високий рівень відсоткової ставки за кредитами.

Це співпадає з висновками дослідження Центру міжнародного приватного підприємництва (CIPPE) «Зелена книга політики підтримки малого підприємництва внутрішньо переміщених осіб». У Зеленій Книзі розглядаються проблеми браку фінансування політики зайнятості та підтримки підприємництва ВПО. Також досліджені питання обмеженості інструментів стимулювання банків до кредитування МСБ на національному та регіональному рівнях.

За інформацією, наданою представниками Донецької ОДА, у бюджеті на 2016 рік передбачено близько 100 млн. грн. на компенсацію (часткову) відсоткової ставки по кредитах для малого та середнього бізнесу (станом на листопад 2015 року). Ця програма буде реалізована у 2016 році, за умови її схвалення відповідно до процедур обговорення у профільних комітетах Верховної Ради. Таким чином, органами місцевої влади вживається низка заходів для надання фінансової допомоги представникам МСБ регіону.

Одним з факторів, який обмежує доступ до фінансових ресурсів підприємцям, є низька привабливість регіону для зовнішніх інвесторів через високі ризики. У 2015 році індекс капітальних інвестицій для Донецької області склав 36,4%, для Луганської – 20,7%, що є найнижчими показниками серед усіх регіонів України.

2. Обмежений доступ до ринків

Ще одним бар'єром на шляху розвитку бізнесу є втрата ринків збуту через ускладнення співпраці з підприємствами Донбасу, які знаходяться на непідконтрольній уряду території або у безпосередній близькості до лінії розмежування. Також на ситуацію впливає втрата зв'язків з підприємствами Російської Федерації (РФ), у зв'язку з чим попит на вироблену продукцію значно впав.

Об'єктивні причини, пов'язані з військовим конфліктом, суттєво вплинули на діяльність тих підприємств, які раніше постійно постачали продукцію до РФ та інших районів Донецького та Луганського регіонів. Наразі ці підприємства практично втратили таку можливість і тому змушені шукати нові ринки збуту та споживачів.

Це також зазначено у «Зеленій книзі політики підтримки малого підприємництва внутрішньо переміщених осіб». Підприємці ВПО, зокрема,

зауважують, що мають потребу в інформації про бізнес-середовище та місцеві ринки збуту, підтримку у пошуку нових бізнес-партнерів.

У Донецькій та Луганській областях існують проблеми, пов'язані з відсутністю умов для виходу на зарубіжні ринки, наприклад, ринки Європейського Союзу. У підприємців регіону відсутній загальний досвід експорту на ринки інших країн (за виключенням РФ), немає необхідних сертифікатів, що підтверджують якість продукції, та бракує налагоджених каналів збуту.

Відсутні також ефективні програми для МСБ, які могли б стимулювати та заохочувати експорт продукції на нові міжнародні ринки, наприклад, допомогти пройти сертифікацію продукції, надати необхідну інформацію щодо ринків та споживачів, отримати консультацію щодо юридичних та маркетингових аспектів виходу на нові ринки тощо.

3. Транспортно-логістичні обмеження: ускладнене переміщення людей та транспортування вантажів територією регіону

У регіоні існують ускладнення з переміщенням людей та вантажів через пошкоджену транспортну систему, важливі елементи якої, насамперед, логістичні вузли, залишаються на непідконтрольній уряду території, а частина доріг на підконтрольній уряду території зруйнована.

За результатами опитування представників МСБ, одним із найбільших бар'єрів, що перешкоджає розвитку бізнесу в Донецькій та Луганській областях, є зруйновані автомобільні та залізничні шляхи. Це значно сповільнює перевезення вантажів як з регіону до місця призначення, так і до регіону. Відсутність повноцінного автомобільного та залізничного сполучення з іншими регіонами України (через низьку пропускну здатність наявних шляхів) призводить до значних проблем у постачанні підприємств регіону сировиною та вивезенням готової продукції до споживачів з інших регіонів України. Так, наприклад, учасники круглого столу у Сєверодонецьку зазначили, що фактично працює одна залізнична гілка та одна автомобільна дорога, яких недостатньо для повноцінного функціонування економіки регіону.

Наразі можна виокремити такі проблемні ді-

лянки шляхів, що перешкоджають повноцінному функціонуванню підприємств: зруйнована дорога від Костянтинівки (Донецька область) до Дніпропетровську; зруйнований міст на в'їзді до Слов'янську зі сторони Ізюму; зруйнований міст на шляху від Сєверодонецьку до Харкова; зруйнований залізничний міст Сєверодонецьк – Лисичанськ.

Також додатковим бар'єром на території Донецької та Луганської областей, підконтрольній уряду України, є затримки перевезення вантажів та ознаки корупції під час перетину лінії розмежування. Про це інформували у ході опитування і підприємці, і експерти. Так, наприклад, учасники круглого столу в Краматорську наводили випадки вимагання хабарів через вигадані причини за фактом наявності грошей у автомобільному транспорті підприємців. Майже всі представники МСБ вказують на проблему занадто тривалого проходження блокпостів. Зокрема, респонденти інформували про перешкоди під час проходження блокпостів на таких ділянках: виїзд з Краматорську; виїзд з Костянтинівки; в'їзд до Кремінної; блокпост біля Слов'янську.

4. Обмежений доступ до якісних адміністративних послуг

Бар'єром, що заважає розвитку бізнесу, є також неспроможність державних інституцій, що відповідають за надання адміністративних послуг для бізнесу, ефективно виконувати ці функції (недостатня кількість та низький професійний рівень державних службовців, недосконалість адміністративних процедур та процесів, незадовільний стан матеріально-технічної бази).

Так, наприклад, у Луганській області експерти вказали на низький рівень кваліфікації державних службовців, зокрема, на низький рівень професійної підготовки з питань прав підприємців, відсутність знань відповідної нормативно-правової бази, законів України тощо.

Проблемою, що була актуальною ще до початку конфлікту на сході України і залишається такою на даний час, є корупційна складова процесу перевірок підприємців контролюючими

органами. Так, наприклад, підприємці-учасники круглого столу в Краматорську окремо відзначили недосконалість планів перевірок контролюючих органів. Учасники інших обговорень у регіонах вказали на прояви корупції в окремих діях регіональних силових та контролюючих органів. На наявність корупції, що перешкоджає веденню бізнес-діяльності в регіоні та в країні у цілому, також вказують інші доповіді експертів та міжнародних організацій.

Результати дослідження «Рівень сприйняття корупції бізнесом», проведеного у серпні-жовтні 2015 року, підтверджують, що явище корупції найбільше проявляється під час видачі документів державними органами (дозвільні документи на землю, будівництво, видача довідок і ліцензій тощо) та перевірок фіскальними органами.

5. Обмежений доступ до якісних бізнес-послуг

Представники МСБ Донецької та Луганської областей в якості одного з бар'єрів для ведення бізнесу вказують також на обмежений доступ до бізнес-послуг у регіоні.

Так, підприємці згадують недостатню розвиненість інституцій, що надають послуги та сприяють розвитку бізнесу на підконтрольній уряду території. Торгово-промислові палати та бізнес-асоціації, які в даний час діють на території регіону, проводять певні заходи для сприяння розвитку бізнесу (семінари, тренінги), однак даних послуг замало для достатнього рівня інформування представників МСБ та прискорення розвитку бізнесу. Заходи проводяться локально, наприклад, при Донецькій

ТПП, і багато підприємців не мають можливості відвідати їх та отримати необхідні знання та навички. При цьому відсутні програми постійної підтримки для підприємців з юридичних, фінансових, маркетингових аспектів ведення бізнесу, які б стимулювали відновлення та розвиток бізнесу в регіоні.

Крім того, консалтингові, інжинірингові та інші компанії, що надають високоякісні професійні послуги для бізнесу, здебільшого залишили регіон (перемістилися до Києва або до інших великих міст країни). Тому підприємці, які потребують допомоги професійних консультантів, практично не мають змоги отримати необхідну допомогу.

6. Обмежений доступ до знань про заснування та ведення бізнесу

Започаткування і ведення бізнесу потребують спеціальних знань, тому необхідним є розроблення та проведення консультаційних програм для підприємців та ВПО, які бажають відновити підприємницьку діяльність.

Ця проблематика також розглядалася у

«Зеленій книзі політики підтримки малого підприємництва внутрішньо переміщених осіб». За наведеними у книзі висновками, однією з ключових перешкод розвитку підприємництва у Донецькій та Луганській областях є недостатність або відсутність інформації про можливос-

ті ведення бізнесу та процедури реєстрації підприємства/ФОП. Також окремо зазначено, що перешкодою є відсутність вільного доступу до бази даних виробників та користувачів послуг.

Для розгортання підприємницької діяльності респонденти найбільше потребують: доступу до постійної консультативної підтримки за всіма питаннями, пов'язаними з започаткуванням та розвитком бізнесу; надання консультацій

щодо започаткування власної справи та допомоги у реєстрації; проведення комплексного навчання основам підприємництва.

Консультації з питань заснування та розвитку підприємницької діяльності проводяться деякими державними органами, приватними компаніями та консультантами, але вони мають локальний та разовий характер, що не відповідає рівню потреб МСБ Донбасу².

7. Обмежений доступ до енергопостачання та його висока вартість

Специфічним бар'єром на шляху розвитку бізнесу в Луганській області є нестабільність постачання електричної енергії та її висока вартість. Причини цього полягають у відносній ізоляваності Луганської області від єдиної енергосистеми України, що призводить до дефіциту електроенергії, її нестабільного постачання та низької якості струму. Результатом є нестабільна робота підприємств та, відповідно, бажання перенесення виробництва у інші регіони.

Окремою проблемою було визначено високий рівень домінування на енергетичному

ринку області, що призводить до високих тарифів. Для енергомістких підприємств це означає збільшення кінцевої ціни на продукцію, що знижує рівень її конкурентоздатності.

Також ускладнює ситуацію наявність перешкод для введення в експлуатацію систем автономного опалення на підприємствах, що обумовлює високий рівень залежності місцевого бізнесу від одного постачальника. Представники бізнесу зазначили, що практично неможливо отримати дозволи на встановлення автономних систем опалення на підприємствах.

8. Обмежений доступ до сучасних технологій

Бар'єром, що стримує розвиток бізнесу у регіоні, є обмежений доступ до сучасних технологій. Великий бізнес у Донецькій та Луганській областях не модернізує виробництво і розвивається в основному екстенсивно, промисловість регіону знаходиться у стані занепаду вже протягом багатьох попередніх років. Це, у свою чергу, також має негативний вплив на розвиток МСБ.

Відсутність зацікавленості з боку інвесторів, які могли б розвивати високотехнологічне виробництво у регіоні (через високі ризики для довгострокових інвестицій та близьке розташування зони конфлікту) також негативно

впливає на розвиток МСБ.

На підконтрольних уряду територіях Донецької та Луганської областей відсутні інституції, що системно сприяють трансферу технологій у місцеве виробництво, такі як центри трансферу технологій, центри інноваційного розвитку тощо. Також на підконтрольній уряду території регіону відсутні центри з розвитку власних технологій, що можуть бути впроваджені у сучасне виробництво (комерціалізовані). Розв'язання цих проблем та створення відповідних інституцій/центрів сприятиме швидкому розвитку підприємництва і покращенню інвестиційного клімату у регіоні.

² Наприклад, за даними Донецької міської державної адміністрації, у жовтні 2015 року в рамках «Декади зайнятості для внутрішньо переміщених осіб» Маріупольський міський центр зайнятості проводив низку заходів: «День відкритих дверей для ВПО», захід «Під одним дахом», міні-ярмарок вакансій, психологічний тренінг для ВПО. В Мар'їнському районному центрі зайнятості для внутрішньо переміщених осіб були організовані семінари: профінформаційний, із загальних питань, «Як розпочати бізнес», інформаційний семінар «Легальна зайнятість» та інші заходи на базі міських центрів зайнятості Донецької області.

9. Обмежені можливості залучення кваліфікованої робочої сили

Одним з основних бар'єрів на шляху розвитку бізнесу та ринку праці є відсутність кваліфікованих робітників.

Із невеликих міст регіону кваліфіковані працівники почали від'їжджати ще задовго до початку конфлікту на Сході. Ще наприкінці минулого століття рівень безробіття у регіоні тримався на високому рівні внаслідок поступового занепаду промислових підприємств. Тому проблема відтоку висококваліфікованої робочої сили не є новою для регіону.

Негативною тенденцією є те, що місцеві підприємці часто залучають до виконання певних робіт (в основному проектних та у сфері будівництва й ремонту будівель) не місцевих робітників, а підрядників з інших регіонів. На фоні низької зайнятості населення регіону, роботи з відбудови пошкодженої інфраструктури регіону виконуються, в основному, сторонніми (не місцевими) організаціями.

Низка законодавчих ініціатив щодо працевлаштування ВПО не реалізована на практиці. Так, Постанова КМУ від 8 липня 2015 року №505 передбачає «забезпечити тимчасову зайнятість зазначених осіб, зокрема, їх участь у роботах з відбудови та відновлення економічного потенціалу окремих районів Донецької та Луганської областей». У ній зазначено, що «ключовим напрямом у забезпеченні зайнятості внутрішньо переміщених осіб є посилення ролі органів місцевого самоврядування та сторін соціального діалогу у процесі відбудови та відновлення економічного потенціалу окремих районів Донецької та Луганської областей».

У «Зеленій книзі політики підтримки малого підприємництва внутрішньо переміщених осіб» ця проблема також розглядається як одна з причин низького рівня зайнятості ВПО. Офіційному працевлаштуванню ВПО також перешкоджає відсутність документів ВПО.

10. Обмежені можливості співпраці з бізнесом з інших регіонів України

Бар'єром на шляху розвитку бізнесу на Донбасі є обмежена можливість співпраці з бізнес-структурами з інших регіонів України.

Існує недовіра до підприємців з регіону Донбас з боку бізнесменів в інших областях України. Внаслідок такого ставлення почастишали випадки відмови у постачанні товарів та послуг через ризики несплати за контрактами. Так, учасники круглого столу у Краматорську обговорювали випадки, коли підприємцям з Донецької та Луганської областей відмовляли у продажі товарів навіть з повною передплатою. Подібні випадки призводять до зростання цін в області (підприємці шукають не найвигіднішого, а географічно найдоступнішого постачальника). Представники МСБ також вказували на відмову у співробітництві компаніям, які знаходяться поза зоною

конфлікту. Через ризики, пов'язані із конфліктом, підприємства з більшості областей країни відмовляються вести бізнес, перераховувати гроші, встановлювати економічні зв'язки тощо.

Така ситуація зумовлена низькою інформованістю підприємців у інших регіонах України про економічну ситуацію та стан бізнесу на Донбасі, через що виникає високий ступінь недовіри. Також відсутні постійно діючі торговельні представництва, інформаційно-виставкові центри у регіоні тощо.

Така ситуація заважає не лише розвитку діючих підприємств, а й стримує створення нових через невпевненість потенційних підприємців у конкурентоздатності їх підприємств та продукції. Це, відповідно, перешкоджає появі нових робочих місць та розвитку ринку праці у регіоні.

Розділ 3. Рекомендації щодо подолання бар'єрів на шляху розвитку бізнесу та створення нових робочих місць

1. Полегшити доступ до фінансових ресурсів:

- Ініціювати запровадження фінансової освіти для мікро- та малого бізнесу для поширення використання наявних інструментів та ринкових можливостей;
- Передбачити часткову компенсацію відсоткової ставки за кредитами для МСБ з державного бюджету та вжити заходів для стимулювання фінансових установ до співробітництва з МСБ Донбасу, виділення субвенцій;
- Ініціювати залучення програм міжнародної технічної допомоги (за сприяння донорської спільноти), мобілізувати ресурси та залучати кошти для супроводження кредитних ліній, спрямованих на розбудову спроможності МСБ у сфері співпраці з фінансовими інституціями.

2. Розширити доступ до ринків:

- На базі місцевих ТПП та бізнес-асоціацій створити програми для місцевого МСБ, розробити та поширити інформаційні матеріали для пошуку нових ринків; організувати надання практичних рекомендацій з питань доступу до ринків;
- На постійній основі забезпечувати підприємців інформацією щодо ринків продукції та потенційних споживачів;
- Започаткувати спільні ініціативи між підприємцями Донецької та Луганської областей і підприємцями з інших регіонів країни, налагодити співробітництво та партнерство між представниками бізнесу.

3. Усунути транспортно-логістичні обмеження щодо переміщення людей та транспортування вантажів територією регіону:

- Створити систему визначення пріоритетів, планування, імплементації та моніторингу виконання цільових інфраструктурних проектів (програм) в регіоні (за сприяння Європейського банку реконструкції та розвитку, Групи Світового банку тощо);
- Передбачити прозору та ефективну систему роботи блокпостів за найкращими міжнародними стандартами.

4. Забезпечити доступ до якісних адміністративних послуг:

- Забезпечити участь МСБ у місцевому економічному плануванні, у процесі визначення місцевих пріоритетів розвитку та формуванні регіональні програми підтримки підприємництва;
- Сприяти створенню інфраструктури підтримки МСБ у регіоні;
- Покращити якість адміністративних послуг шляхом запровадження професійного навчання державних службовців, які відповідають за надання послуг представникам МСБ;
- Спростити процес надання адміністративних послуг представникам МСБ за найкращими практиками, які довели свою успішність в інших регіонах України;
- Удосконалити матеріально-технічну базу Центрів надання адміністративних послуг (ЦНАП) та інших відповідних інституцій.

5. Забезпечити доступ до якісних бізнес-послуг:

- На базі місцевих ТПП та бізнес-асоціацій створити відповідні програми для місцевого МСБ, розробити та реалізувати програми постійної підтримки для підприємців з юридичних, фінансових, маркетингових аспектів ведення бізнесу;
- Надавати допомогу МСБ у бізнес-плануванні;
- Стимулювати діяльність консалтингових, інжинірингових та інші компаній, що надають високоякісні професійні послуги для бізнесу;
- Надавати підтримку МСБ у перетворенні екологічних викликів в економічні можливості;
- Започаткувати спільні ініціативи між підприємцями Донецької та Луганської областей і підприємцями з інших регіонів країни для обміну досвідом з метою покращення бізнес-послуг.

6. Забезпечити доступ до знань про заснування та ведення бізнесу:

- Розробити інформаційні та навчальні матеріали щодо започаткування власної справи та допомоги у реєстрації для підприємців та ВПО, які бажають відновити підприємницьку діяльність;
- Розробити консультаційні програми з питань можливості ведення бізнесу у регіоні, напрямів покращення продукції та вдосконалення процесів виробництва, запровадження систем управління якістю, технологій, менеджменту, обліку тощо;
- Запровадити системну підтримку підприємництва в соціальних групах, що опинилися або знаходяться в невідгідному становищі (ВПО, жінки, молодь тощо);
- Розробити єдиний інформаційний інтернет-ресурс для підприємців, в тому числі потенційних, для надання практичних підприємницьких знань, навичок та корисної інформації;
- Забезпечити можливість комплексного навчання основам підприємництва, надати доступ до існуючих баз даних виробників та користувачів послуг.

7. Підвищити доступність енергетичних послуг:

- Відновити пошкоджені магістральні та розподільчі лінії електропередач у регіоні;
- Сприяти диверсифікації джерел енергозабезпечення через розвиток малої та альтернативної енергетики в регіоні.

8. Полегшити доступ до сучасних технологій:

- Проводити інформаційну політику серед потенційних інвесторів з метою залучення інвестицій та стимулювання розвитку високотехнологічного виробництва;
- Створити інституції, які системно сприятимуть запозиченню (трансферу) технологій у місцеве виробництво (центрів трансферу технологій, центрів інноваційного розвитку тощо).

10. Активізувати співпрацю з бізнесменами з інших регіонів України:

- Забезпечити підтримку спільних ініціатив між підприємцями Донецької та Луганської областей і підприємцями інших регіонів, налагодити співробітництво та партнерство між представниками малого та середнього бізнесу;
- Провести інформаційну кампанію з метою відновлення довіри до регіону та його бізнесу як до надійного економічного партнера.

Також рекомендації включають необхідність узгодженості дій на національному, обласному та місцевому рівні для розвитку підприємництва. Так, на національному рівні розроблено та винесено на обговорення громадськістю проект Стратегії розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року, який передбачає досягнення таких цілей:

1. Створення найкращих умов для ведення бізнесу (позиціонування підприємництва, як основи економічного розвитку українського суспільства; проведення реформи дерегуляції; створення конкурентного середовища, в якому забезпечено рівні можливості для всіх учасників ринку; забезпечення доступу суб'єктів МСП до фінансових, майнових, природних ресурсів; ліквідація бар'єрів виходу МСП на зовнішні ринки);
2. Побудова інституційної спроможності держави ефективно формувати та реалізовувати політику розвитку підприємництва (створення інфраструктури підтримки МСП; можливості навчання підприємству відкриті протягом всього життя, компетенція «підприємливість» інтегрована в освітні програми; забезпечення конструктивного діалогу органів державної влади з МСП; забезпечення широкого доступу МСП до участі в державних закупівлях; підвищення рівня статистичної та аналітичної обізнаності органів державної влади щодо сектору МСП);
3. Розвиток сектора МСП (підвищення конкурентоздатності українських МСП; зростання рівня доданої вартості, що генерують МСП).

Однією з основних причин, що заважає розвитку бізнесу в країні в цілому та у Донецькій і Луганській областях зокрема, є несприятлива економічна ситуація в країні та макроекономічна нестабільність. Тому необхідним є забезпечити макроекономічну стабільність на національному рівні та послідовно вживати заходи для розбудови миру. Для відновлення та досягнення сталого розвитку ма-

лого та середнього підприємництва необхідно впроваджувати заплановані реформи, які суспільством країни визнані першочерговим завданням. Так, зокрема, значним поштовхом для поживлення економічної активності має стати децентралізація, реформа державного управління та державної служби, антикорупційна реформа, дерегуляція тощо.

Додатки.

Методологічні пояснення

Цей звіт підготовлено на основі результатів дослідження, проведеного експертами Міжнародної Маркетингової Групи (ММГ) наприкінці 2015 року. В ході дослідження були проведені телефонні опитування та серія круглих столів з представниками малого та середнього бізнесу (МСБ) Донецької та Луганської областей, представниками органів влади, центрів зайнятості, бізнес-асоціацій та волонтерських організацій. Дослідниками також було проаналізовано нормативно-правову базу та актуальну інформацію стосовно дій уряду та міжнародних організацій в сферах, що стосуються даної проблематики. За результатами аналізу визначено 10 ключових бар'єрів, які заважають розвитку бізнесу та створенню робочих місць у даних регіонах, надано рекомендації щодо їх усунення.

У ході дослідження були виконані наступні ключові завдання:

- здійснено збір необхідної інформації;
- проведено аналіз інформації та визначені ключові перешкоди для ведення бізнесу;
- виявлені причини виникнення перешкод та фактори, що впливають на їх усунення;
- визначені органи державної влади національного та місцевого рівнів, що мають відповідні повноваження для сприяння усуненню виявлених перешкод;
- вироблені пропозиції щодо усунення основних перешкод у веденні бізнесу та створення нових робочих місць у регіоні.

Під час дослідження проведено опитування представників малого та середнього бізнесу, а також представників державних органів, центрів зайнятості, місцевих бізнес-асоціацій.

Висновки дослідження базуються на ґрунтовному аналізі результатів:

- телефонного опитування 200 директорів та власників компаній малого і середнього бізнесу у Донецькій і Луганській областях (Додатки 3 та 5);
- телефонного опитування 40 експертів-консультантів у сфері управління, економіки і права, які мають досвід роботи з компаніями Донбасу впродовж конфлікту (див. Додаток 4);
- круглих столів у Краматорську та Сєвєродонецьку з представниками місцевих бізнес-асоціацій, підприємцями та волонтерами (Додатки 1 та 2);
- засідань експертних груп за участі представників консалтингових компаній, підприємців та бізнес-асоціацій у Києві.

У ході телефонного опитування та круглих столів респонденти відповідали на запитання щодо особливостей ведення бізнесу у Донецькій та Луганській областях (на підконтрольних уряду територіях) та основних перешкод на шляху розвитку підприємництва та створення нових робочих місць і надавали пропозиції щодо способів усунення згаданих перешкод.

Під час засідань експертних груп були обговорені ключові проблеми ведення бізнесу та створення нових робочих місць, які було визначено за результатами попередніх етапів проекту, та вироблені практичні рекомендації щодо усунення бар'єрів на шляху ведення бізнесу.

Додаток 1. Звіт про проведення круглого столу у Краматорську

ДАТА ПРОВЕДЕННЯ:
15 жовтня 2015 року

ЧАС ПРОВЕДЕННЯ:
12:00-14:00

ПРИСУТНІ:
представники державних органів, центрів зайнятості, місцевих бізнес-асоціацій та окремі керівники та співробітники підприємств Донецької області

МІСЦЕ ПРОВЕДЕННЯ:
Краматорськ, вул. 19 партз'їзду, 48А, конференц-зал ТПП

МОДЕРАТОР:
Дмитро Роденко, директор компанії «Міжнародна Маркетингова Група»

Результати круглого столу

На думку учасників круглого столу, основним бар'єром на національному рівні є відсутність єдиних правил ведення бізнесу та контролю за їх дотриманням. Учасниками були запропоновані такі рекомендації для покращення бізнес-клімату в регіоні.

На національному рівні рекомендовано:

- розробити систему відносин між державними службовцями та підприємцями для стимулювання мотивації розв'язання проблем підприємців;
- створити центри професійної підготовки державних службовців на державному, регіональному та районному рівнях, запровадити засади підготовки професійних та неупереджених спеціалістів, які не є політично заангажованими;
- у центрах підготовки державних службовців приділити увагу навчанню основ управління великими колективами у стресових ситуаціях, вивченню менеджменту, орієнтованого на результат, моніторингу досягнення конкретних результатів тощо;
- встановити вимоги для призначення на керівні посади осіб, які пройшли навчання за спеціальною програмою підготовки для цієї посади або склали іспити на досконале володіння керівною спеціальністю відповідного рівня;
- створити центри навчання підприємницьким знанням та навичкам, що збільшить кількість кваліфікованих підприємців. Так, наприклад, у ході дискусії було висловлено таку окрему думку: «Якщо фахівця-інженера готують 5 років, чому підготовка підприємця має бути меншою? Це повноцінна спеціальність».

- забезпечити повернення державою оборотних коштів підприємств із банків, що знаходяться у стадії ліквідації;
- забезпечити фінансову підтримку місцевим життєздатним підприємствам (для вироблення тих видів продукції чи послуг, на які існує попит, незважаючи на складну ситуацію), гарантувати відшкодування державою або іншою організацією частини сплати за відсотковою ставкою за кредит. Це, очевидно, сприятиме розширенню доступу до кредитних ресурсів та покращить ситуацію з нестачею та високою вартістю оборотних коштів;
- розпочати відбудову інфраструктури за державні кошти силами місцевих працівників та компаній (дороги, енергетичні підприємства, оборонні споруди тощо).

На регіональному та місцевому рівнях рекомендовано:

- підвищити довіру до підприємців із Донецької та Луганської областей, проводячи регулярні зустрічі з підприємцями інших регіонів, на яких учасники матимуть змогу обговорювати реалізацію спільних, у тому числі соціальних, проектів;
- інформувати населення про вжиті заходи та перспективи з розбудови миру та повернення економічної стабільності в регіоні;
- унеможливити корупцію під час проходження блокпостів;
- зупинити хибну практику створення планів перевірок підприємців контролюючими органами;
- підвищити рівень інформування підприємців про наявні вакансії, забезпечивши центри зайнятості сучасним електронним обладнанням, надати їм безперешкодний доступ до провідних всеукраїнських та місцевих онлайн-ресурсів;
- заохочувати підприємців регіону шукати нові ніші на місцевому ринку або допомагати їм виходити на нові ринки (у сусідніх районах, містах, областях).

У сфері законодавчого забезпечення учасники круглого столу відзначили необхідність спростити адміністрування ПДВ; зменшити податкове навантаження на фонд оплати праці; подальшого зближення бухгалтерського та податкового обліку; надавати підтримку розвитку сільського господарства³. Учасники круглого столу також запропонували повернути пільги виробникам екопродукції та зобов'язати роздрібних торговців обов'язково реалізовувати певну частину продукції місцевих агровиробників.

³ Через відміну пільгового кредитування, відсутність страхової політики та пільг на ПДВ тваринництво в області стало збитковим, що призвело до суттєвого зменшення кількості підприємств у секторі тваринництва (передусім у сегменті вирощування великої рогатої худоби).

Учасники круглого столу

№	ПРИЗВИЩЕ ТА ІМ'Я	ПОСАДА	КОМПАНІЯ
1	Адамова Наталія	Заступник директора	Донецький обласний центр зайнятості
2	Андросов Сергій	Бізнес-консультант	Центр біржових технологій
3	Унанов Владлен	Підприємець	ФОП
4	Серебрянська Маргарита	Підприємець	Магазин "Клондайк"
5	Лисенко Юрій	Директор	ООО "НИИПТмаш-Опытный завод"
6	Сазонова Лара	Підприємець	ФОП
7	Чепелева Світлана	Засновник	SAGA
8	Борозенцева Тетяна	Президент	Клуб «Наше Діло»
9	Синиця Яна	Директор	Туристична фірма "Лазурит"
10	Ромашко Юлія	Керівник	ОО ОАПП "Преобразование"
11	Березюк Інна	Заступник директора	Краматорський міський центр зайнятості

Додаток 2. Звіт про проведення круглого столу в Сєвєродонецьку

ДАТА ПРОВЕДЕННЯ:
16 жовтня 2015 року

ЧАС ПРОВЕДЕННЯ:
15:00-17:20

ПРИСУТНІ:
представники держаних органів, центрів зайнятості, місцевих бізнес-асоціацій, окремі керівники та співробітники підприємств Луганської області

МІСЦЕ ПРОВЕДЕННЯ:
Сєвєродонецьк, вул. Леніна, 32А, конференц-зал при будівлі міськвиконкому

МОДЕРАТОР:
Дмитро Роденко, директор компанії «Міжнародна Маркетингова Група»

Результати круглого столу

Учасники круглого столу визначили бар'єри національного рівня, що стримують розвиток підприємництва в області, а також виробили наступні рекомендації для покращення ситуації.

- Високий рівень податків, зокрема у сфері єдиного соціального внеску. Рекомендовано зменшити ЄСВ вдвічі.
- Високий рівень відсоткової ставки за кредитами (що робить неможливим використання позикового капіталу для розвитку бізнесу та збільшення кількості робочих місць). Пропонується зменшити вартість кредитних коштів за рахунок державних програм з компенсації відсотків.
- Відсутність автоматичного повернення ПДВ, що заморожує оборотні кошти підприємств та уповільнює їх розвиток. Рекомендовано забезпечити автоматичну процедуру повернення ПДВ.
- Низька кваліфікація державних управлінців (низький рівень знань та неналежний рівень виконання своїх прав та обов'язків, законів України в цілому). Рекомендовано підвищити професійний рівень державних службовців через фахове навчання.
- Незадовільний рівень виконання антимонопольного законодавства, що призводить до монополізації низки галузей та подальшого безконтрольного зростання цін та тарифів (передусім, на енергетичному ринку). Рекомендовано удосконалити виконавчу дисципліну у цій сфері.
- Відкладення Верховною Радою ухвалення Закону про державно-приватне партнерство, що призводить для зловживань, зокрема, до примусової оренди комерційних об'єктів за мінімальними цінами (1 грн. за кв. метр на місяць), що завдає збитків власникам таких об'єктів. Рекомендовано урегулювати це питання.

- Ознаки корупції в діях силових та контролюючих органів. Рекомендовано розробити заходи, які унеможливають зупинку діяльності підприємства через дії контролюючих органів та забезпечать невідворотність наслідків протиправних дій зазначених органів влади.
- Блокування роботи великих хімічних підприємств області, що призводить до зупинки роботи багатьох підприємств на півночі Луганської області. Рекомендовано розробити заходи для розблокування згаданих підприємств.
- Відсутність альтернативного програмного забезпечення для звітування за ПДВ, що призводить до вимушеної купівлі комерційного програмного забезпечення певного бренду. Учасники круглого столу вважають ситуацію незаконною, оскільки податкова служба примушує здавати звіти саме на базі певного програмного забезпечення, не надаючи альтернатив. Рекомендовано вжити заходів для зміни такої ситуації.

На думку учасників заходу, можна виокремити наступні найважливіші бар'єри регіонального та місцевого рівнів та рекомендувати заходи для їх усунення.

- Декларативність Стратегії розвитку регіону до 2020 року, що робить незрозумілими перспективи розвитку регіону для більшості підприємств. Це примушує багатьох бізнесменів перевозити підприємства у сусідні регіони. Рекомендовано переглянути відповідні стратегічні документи.
- Низький інституційний рівень плануючих установ та низький професійний рівень державних службовців, що проявляється у відсутності планів регіонального розвитку та відсутності зворотнього зв'язку щодо ініціатив підприємств та громадських організацій, зокрема, у життєво важливих питаннях енергетики та логістики. Рекомендовано запровадити місцеве економічне планування.
- Нестабільність постачання електричної енергії та її висока ціна, зокрема, через монополізацію енергетичного ринку. Також наявні перешкоди для введення в експлуатацію систем автономного опалення. Така ситуація призводить до збільшення кінцевої ціни на продукцію енергомістких підприємств, що робить виробництво у регіоні не конкурентоздатним. Рекомендовано подолати ці перешкоди також і на національному рівні.
- Відсутність повноцінного автомобільного та залізничного сполучення з іншими регіонами України (через низьку пропускну здатність наявних шляхів), що призводить до значних проблем у постачанні підприємствам регіону сировини та вивезенні готової продукції до споживачів з інших регіонів України. Потрібні розширення та відбудова автомобільної дороги та запуск другої наявної залізничної гілки.

- Велика кількість блокувань, що заважає повноцінному сполученню між областями (наприклад, між Харківською та Луганською). Необхідно скоротити кількість блокувань та унеможливити корупцію під час їх проходження.
- Високий рівень безробіття та мала активність бізнесу. Рекомендовано ухвалити закон про створення спеціальної економічної зони з відміною податків на заробітну плату та податків на інвестований капітал для підприємств області. Як альтернативний варіант, можливим є запуск регіональної програми, у рамках якої держава забезпечить відновлення інфраструктури регіону та перекваліфікацію наявних трудових ресурсів на потрібні регіону спеціальності, наприклад, будівельні, ремонтно-налагоджувані.

Учасники круглого столу

№	ПРИЗВИЩЕ ТА ІМ'Я	ПОСАДА	КОМПАНІЯ
1	Малеванець Олексій	Директор	УкрХімЕкспорт
2	Гладких Юрій	Заступник директора директора	Донецький міський центрзанятости
3	Самарський Сергій	Представник міністра соціальної політики	ОО «Не словом, а делом»
4	Яценко Юрій	Президент	Бізнес-клуб "Європейський вибір"
5	Паркуян Сергій	Керівник	Сєвєродонецьке агентство "Розвиток громади"
6	Гуляєва Марія	Соціальний працівник	БФ "Восток SOS"
7	Буковський В'ячеслав	Виконавчий директор	"Harmo Tech Group" GmbH
8	Ніжилська Олена	Керівник	Кризовий медіа центр«Сіверський Донець»
9	Деревянко Володимир	Керівник	Організація переселенців "Свої люди"
10	Попсуй Віра	Керівник	Спілка підприємців
11	Огофонова Валентина	Співзасновник	Кризовий медіа центр «Сіверський Донець»
12	Пятниця Сергій	Координатор	Кризовий медіа центр «Сіверський Донець»
13	Парамонов Юрій	Координатор	"Harmo Tech Group" GmbH
14	Литвинов Олександр	Власник	"ТАНА"

Додаток 3. Звіт про опитування представників малого та середнього бізнесу та експертів у Донецькій та Луганській областях

ДАТА ПРОВЕДЕННЯ:
30/09/2015 – 12/10/2015

МЕТОДОЛОГІЯ ОПИТУВАННЯ:

- телефонне опитування 200 директорів компаній малого і середнього бізнесу з Донецької та Луганської областей з метою визначення бар'єрів у веденні бізнесу і створення нових робочих місць;
- телефонне опитування 40 експертів-консультантів у сфері управління, економіки і права з досвідом роботи з компаніями Донбасу в період конфлікту.

ЕКСПЕРТИ

Опитані експерти представляють компанії, які надають послуги з юридичного та управлінського консалтингу та кількість співробітників у яких не перевищує 15 осіб.

ПРОФІЛЬ РЕСПОНДЕНТІВ МСБ

Сектор економіки	Розподіл відповідей, %
Торівля	53,0
Промисловість	38,0
Інші послуги	8,0
Сільське господарство	0,5
Інше	0,5

РОЗМІР КОМПАНІЇ ЗА КІЛЬКІСТЮ СПІВРОБІТНИКІВ

Осіб	Розподіл відповідей, %
До 50	91,0
50-100	7,0
101-200	0,5
201-300	1,0
Більше 300	0,5

Результати опитування

Питання: «Скажіть, будь ласка, що найбільше заважає Вашій компанії вести бізнес? Бар'єри на національному рівні? (Можна назвати більше, ніж одну проблему)»

ВІДПОВІДЬ	РОЗПОДІЛ ВІДПОВІДЕЙ, %
Нестабільна економічна ситуація	23,1
Низька купівельна спроможність населення	14,0
Відсутність підтримки з боку держави	11,9
Високі ціни / тарифи	11,2
Нестабільність курсу валют	10,5
Корумпованість державних службовців	7,7
Відсутність інвестицій	6,3
Відсутність попиту на продукцію на світовому ринку	6,3
Високі податки / митні збори	4,2
Зміна влади	3,5
Все нормально / мене все влаштовує	1,4
Відмовилися відповісти	36,4

Питання: «Скажіть, будь ласка, що найбільше заважає Вашій компанії вести бізнес? Бар'єри на регіональному рівні? (Можна назвати більше, ніж одну проблему)»

ВІДПОВІДЬ	РОЗПОДІЛ ВІДПОВІДЕЙ, %	
Збройний конфлікт	39,2	
Відмова бізнес-партнерів працювати з регіоном	28,3	
Проїзд блокпостів	15,0	
Забора на поставок продукції на непідконтрольні уряду території	10,0	
Зруйновані дороги	5,0	
Висока ціна транспортування сировини та готової продукції	5,0	
Обстріли	1,7	
Заміновані поля	1,7	
Великі терміни транспортування продукції	1,7	
Немає можливості отримати документи для працевлаштування	0,8	

Питання: «Скажіть, будь ласка, що найбільше заважає Вашій компанії вести бізнес? Бар'єри на локальному рівні? (Можна назвати більше, ніж одну проблему)»

ВІДПОВІДЬ	РОЗПОДІЛ ВІДПОВІДЕЙ, %	
Відсутність клієнтів	31,9	
Відсутність коштів на відновлення / розвиток	29,8	
Зруйновані дороги / заміновані поля	10,6	
Брак співробітників через вимушений від'їзд населення	8,5	
Неможливість знайти нові ринки після втрати ринку РФ	4,3	

Додаток 4. Анкета для опитування експертів

Легенда

Мене звать _____,

Міжнародна Маркетингова Група. Ми проводимо анкетування на замовлення Проекту ПРООН «Економічне і соціальне відновлення Донбасу» серед експертів, які надавали консалтингову допомогу підприємствам зі Сходу України (з Луганської та Донецької областей). Просимо відповісти на декілька запитань.

Блок “Скринінг”

1. Скажіть, будь ласка, як Вас звать?

Ім'я: _____

2. Чи надавала Ваша компанія консалтингову допомогу підприємствам з Донецької та Луганської областей після початку АТО?

- Так
- Ні

(якщо «ні» – дякуємо та завершуємо інтерв'ю, якщо «так» – переходимо до наступного питання)

3. Вкажіть, будь ласка, Вашу посаду:

Посада: _____

Блок “Бар’єри”

4. Скажіть, будь ласка, що більш за все заважає компаніям вести бізнес у Луганській та Донецькій областях? Які з вказаних проблем є найважливішими на кожному з рівнів?

НА НАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	НА ЛОКАЛЬНОМУ РІВНІ
1.	1.	1.
2.	2.	2.
3.	3.	3.
4.	4.	4.
5.	5.	5.

5. Давайте поговоримо про найважливіші бар’єри. Як Ви вважаєте, чому вони виникли?

НА НАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	НА ЛОКАЛЬНОМУ РІВНІ
_____	_____	_____

6. Що потрібно зробити для їх усунення або зведення їх впливу до мінімуму?

НА НАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	НА ЛОКАЛЬНОМУ РІВНІ

7. Хто повинен це робити?

НА НАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	НА ЛОКАЛЬНОМУ РІВНІ

8. Що Ви рекомендували своїм клієнтам зробити для усунення цієї проблеми?

НА НАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	НА ЛОКАЛЬНОМУ РІВНІ

9. Особливою проблемою регіону є нестача робочих місць.
Що потрібно зробити, щоб їх стало більше?

НА НАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	НА ЛОКАЛЬНОМУ РІВНІ

10. Чи можете Ви виділити законодавчі бар'єри, які заважають більш за все?

НА НАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНІ (закони, укази, нормативні акти державного рівня)	НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ (рішення органів регіональної влади і виконання законів/розпоряджень влади більш високого рівня)	НА ЛОКАЛЬНОМУ РІВНІ (рішення локальної влади і виконання законів/розпоряджень влади більш високого рівня)

11. Які закони і розпорядження потрібно скасувати, удосконалити або замінити новими?

СКАСУВАТИ	УДОСКОНАЛИТИ	РОЗРОБИТИ НОВІ

Додаток 5. Анкета для опитування представників МСБ

Легенда

Мене звуть _____,

Міжнародна Маркетингова Група. Ми проводимо анкетування на замовлення Проекту ПРООН «Економічне і соціальне відновлення Донбасу» серед експертів, які надавали консалтингову допомогу підприємствам зі Сходу України (з Луганської та Донецької областей). Просимо відповісти на декілька запитань.

Блок “Скринінг”

1. Скажіть, будь ласка, як Вас звуть?

Ім'я: _____

2. Вкажіть, будь ласка, Вашу посаду:

Посада: _____

(якщо посада не керівна, уточнюємо, чи має право респондент відповідати на питання від імені компанії; якщо «так» – переходимо до наступного питання, якщо «ні» – дякуємо й завершуємо розмову).

Блок “Бар’єри”

3. Скажіть, будь ласка, що більш за все заважає Вашій компанії вести бізнес? Які з вказаних проблем є найважливішими на кожному рівні?

НА НАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	НА ЛОКАЛЬНОМУ РІВНІ
1.	1.	1.
2.	2.	2.
3.	3.	3.
4.	4.	4.
5.	5.	5.

4. Давайте поговоримо про найважливіші бар’єри. На Вашу думку, чому вони виникли?

НА НАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	НА ЛОКАЛЬНОМУ РІВНІ

5. Що потрібно зробити, щоб їх усунути або знизити їх вплив до мінімуму?

НА НАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	НА ЛОКАЛЬНОМУ РІВНІ

6. Хто повинен це зробити?

НА НАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	НА ЛОКАЛЬНОМУ РІВНІ

7. Що Ви особисто готові зробити для усунення цих бар'єрів?

НА НАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	НА ЛОКАЛЬНОМУ РІВНІ

8. Окремою проблемою регіону є нестача робочих місць.
Що потрібно зробити, щоб їх стало більше?

НА НАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	НА ЛОКАЛЬНОМУ РІВНІ

9. Чи зможете Ви виділити законодавчі бар'єри, які заважають
більш за все?

НА НАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНІ (закони, укази, нормативні акти державного рівня)	НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ (рішення органів регіональної влади і виконання законів/розпоряджень влади більш високого рівня)	НА ЛОКАЛЬНОМУ РІВНІ (рішення локальної влади і виконання законів/розпоряджень влади більш високого рівня)

10. Які закони і розпорядження потрібно скасувати, удосконалити
або замінити новими?

СКАСУВАТИ	УДОСКОНАЛИТИ	РОЗРОБИТИ НОВІ

Використані джерела інформації

1. Закон України від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII «Про забезпечення прав та свобод внутрішньо переміщених осіб».
2. Закон України від 21 березня 2015 року № 1680-VII «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей».
3. Указ Президента України від 25 серпня 2015 року № 501/2015 «Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини».
4. Постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 2015 року № 505 «Про затвердження Основних напрямів розв'язання проблем зайнятості внутрішньо переміщених осіб на 2015-2016 роки».
5. Постанова Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 року № 385 «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року».
6. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 4 березня 2015 року № 213-р. «Про План заходів з виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України та Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020».
7. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2014 року № 1002-р «Про План заходів з організації відновлення пошкоджених (зруйнованих) об'єктів соціальної і транспортної інфраструктури, житлового фонду та систем забезпечення життєдіяльності на території Донецької та Луганської областей».
8. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2015 року № 797-р «Про схвалення звіту спільної місії Європейського Союзу, Організації Об'єднаних Націй та Світового банку «Оцінка шляхів відновлення та розбудови миру в Україні»
9. Благодійний фонд «Восток SOS» – «Аналіз проблем реалізації прав внутрішньо переміщених осіб (ВПО)», 8 липня 2015, <http://vostok-sos.org/problem/>
10. Інформаційне агентство «ЛІГАБізнесІнформ» – «Всемирный банк выделит Украине \$560 млн на дороги», 19 листопада 2015, <http://finance.liga.net/economics/2015/11/19/news/45852.htm>
11. Інформаційне агентство «РБК-Україна» – Наталія Непряхіна «Бизнес в АТО: без надежды на помощь», 03 серпня 2015 року, <http://www.rbc.ua/rus/analytics/biznes-ato-nadezhdy-romoshch-1438589768.html>
12. Офіційний сайт Агентства ООН у справах біженців – «Агентство ООН у справах біженців вітає прийняття закону, який захищає права внутрішньо переміщених осіб», 20 жовтня 2014 року, <http://unhcr.org.ua/uk/novini/novyny/1361-agentstvo-oon-u-spravakh-bizhentsiv-vitae-prijnyattya-zakonu-yakij-zakhishchae-prava-vnutrishno-peremishchenikh-osib>
13. Офіційний сайт Державної служби статистики України – <http://www.ukrstat.gov.ua/>

14. Офіційний сайт Донецької обласної державної адміністрації – «Програма компенсації відсотків за кредитами малому бізнесу Донеччини запрацює наступної весни – Жебріівський», 17 листопада 2015 року, <http://donoda.gov.ua/?lang=ua&sec=02.03.09&iface=Public&cmd=view&args=id:32224>
15. Офіційний сайт Донецької обласної державної адміністрації – «Допомогти переміщеним донеччанам – мета Декади зайнятості в Донецькій області», 8 жовтня 2015 року, <http://donoda.gov.ua/?lang=ua&sec=02.03.09&iface=Public&cmd=view&args=id:31032>
16. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України – громадські обговорення, Проект Концепції Державної цільової програми «Відновлення та розбудова миру у східних регіонах України», 25 березня 2016 року.
17. Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України – громадські обговорення, Проект Стратегії розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року.
18. Офіційний сайт Національної Ради Реформ України – <http://reforms.in.ua/>
19. «Рівень сприйняття корупції бізнесом: друга хвиля», Результати опитування за серпень-жовтень 2015», http://reforms.in.ua/sites/default/files/upload/docs/privat_ti_survey_presentation_wave_2_2015_10_12.pdf
20. Системний звіт Ради бізнес-омбудсмена «Вибрані проблеми підприємницької діяльності, які безпосередньо пов'язані з воєнними діями на Сході України та анексією АР Крим» - липень 2015», Рада бізнес-омбудсмена, 28 липня 2015 року, <https://boi.org.ua/publications/reports/2-cistemnij-zvt-radi-bznes-ombudsmena-vibran-problem>
21. Центр міжнародного приватного підприємництва (CIPE) – «Зелена книга політики підтримки малого підприємництва внутрішньо переміщених осіб», 2015 рік.

Програма розвитку ООН в Україні
Кловський узвіз, 1, Київ, 01021, Україна
Тел.: о (44) 253 93 63, факс: о (44) 253 26 07

www.ua.undp.org
www.facebook.com/UNDPUkraine